Anförande under Stiftelsen av den 28 oktober 1982:s forskningsbildningsresa och Legal Academic Research Walk 2026

Mark Klamberg, professor i folkrätt

Inledning

Kära doktorander, när vi nu reser till Nürnberg är det lätt att glömma hur osannolik själva idén en gång var. Att stater, mitt i rykande ruiner efter det mest destruktiva krig mänskligheten skådat, skulle sätta sig ner och enas om att de värsta illgärningarna skulle prövas i en domstol, med försvarsadvokater, vittnesförhör och en motiverad dom – det var ingen självklarhet. Jag vill låna ett uttryck som används för att beskriva just detta: Nürnbergrättegången var embryot till en ordning där de grövsta övergreppen kan dömas och sanktioneras på ett civiliserat sätt. Det är den tanken jag vill att vi bär med oss genom de fyra–fem stationer som detta anförande kommer att röra sig genom: de tidiga, ofullgångna försöken till internationell rättvisa, själva IMT-rättegången mot de ledande nazistiska krigsförbrytarna, de tolv efterföljande rättegångarna i Nürnberg, de processuella och bevisrättsliga lärdomarna som föddes där, och slutligen arvet som format den moderna internationella straffrätten fram till dagens Internationella brottmålsdomstol.

Tidiga försök till internationell rättvisa – Breisach, Versailles och Leipzig

Föreställningen om att en individ kan hållas straffrättsligt ansvarig för handlingar som begåtts under krig eller ockupation är äldre än man ofta tror. Redan 1474 ställdes den burgundiske militärguvernören Peter von Hagenbach inför vad som i praktiken fungerade som en internationell domstol i den alsassiska staden Breisach. Hagenbach hade på uppdrag av hertigen av Burgund fört en brutal ockupationspolitik, och medborgarna i Breisach ställde honom inför en tribunal bestående av tjugoåtta domare – åtta från Breisach själv och två från varje annan alsassisk, tysk och schweizisk stad som drabbats. Han åtalades för brott mot "Guds och människors lagar", däribland mord, våldtäkt och konfiskering av privat egendom. Hagenbach åberopade överordnads order som försvar – en argumentation vi kommer att möta igen snart nog, fyrahundrasjuttio år senare, i en helt annan rättssal – men försvaret godtogs inte. Han dömdes och avrättades. Breisach-rättegången är på många sätt en kuriositet, men den visar att tanken på gränsöverskridande ansvarsutkrävande, och på att överordnads order inte fritar från ansvar, har mycket djupa rötter.

Mellan Breisach och det moderna 1900-talet skedde en successiv kodifiering av krigets lagar – Lieber-koden under det amerikanska inbördeskriget, och Haagkonventionerna 1899 och 1907, som för första gången i "svart på vitt" erkände att krigets lagar kunde göras gällande internationellt, och som implicit förutsatte både statsansvar och individuellt ansvar. Men det stora, verkliga försöket att skapa en internationell straffprocess kom efter första världskriget. Vid fredskonferensen i Paris, som inleddes den 18 januari 1919, utarbetades Versaillesfördraget, som föreskrev att Tyskland skulle utlämna kejsar Wilhelm II och andra ledare för rättegång inför tribunaler som skulle inrättas av de allierade och associerade makterna. Men kejsaren flydde till Nederländerna, som vägrade utlämna honom, och Tyskland valde i stället att självt lagföra sina krigsförbrytare i Leipzig. Att Nederländerna inte samarbetade förklarar bara delvis varför detta första försök att inrätta en internationell tribunal misslyckades. Lika viktigt, om inte viktigare, var att de ledande makterna aldrig kunde enas om det var juridiskt eller politiskt klokt att ställa kejsaren inför rätta – man fruktade att göra honom till martyr och att på så sätt fördjupa tyskarnas bitterhet. Leipzig-rättegångarna, som det tyska rikets egen högsta domstol

genomförde mot ett litet antal lägre befäl, blev i efterhand allmänt betraktade som ett misslyckande: få åtalades, straffen var milda, och förfarandet ansågs sakna den trovärdighet som krävdes. Resultatet uppfattades, kort sagt, som ett bakslag för internationell straffrättvisa – men just detta misslyckande kom att forma hur man tjugo år senare, efter ännu ett världskrig, resonerade när Nürnberg-rättegången skulle utformas.

IMT – rättegången mot de ledande nazisterna

Erfarenheten av Versailles och Leipzig satte tydliga avtryck. Redan under kriget, genom S:t James-deklarationen den 13 januari 1942, förklarade nio exilregeringar att man avsåg bestraffa de ansvariga "genom organiserad rättvisa" snarare än genom hämndaktioner – en deklaration som senare samma år underskrevs även av Churchill, Roosevelt och Stalin. Efter förhandlingar under sommaren 1945 undertecknade USA, Storbritannien, Frankrike och Sovjetunionen den 8 augusti 1945 Londonöverenskommelsen, och på grundval av den stadga som fogades till överenskommelsen – IMT-stadgan – inrättades den internationella militärtribunalen.

Det är värt att dröja vid vad som faktiskt var nytt här. För första gången i historien skulle ledande statsföreträdare, oavsett rang eller position, kunna hållas personligen straffrättsligt ansvariga inför en internationell domstol. Principen om individuellt straffansvar bröt med den dåtida föreställningen att brottslighet under krig var en fråga om absolut statlig suveränitet som enskilda individer kunde gömma sig bakom.

Men nyheten kom med ett pris i form av kritik som fortfarande diskuteras. Rättegången anklagades för att vara ett uttryck för segrarjustis – den inrättades inte genom ett bredare internationellt fördrag utan genom en överenskommelse mellan de segrande makterna själva, och tribunalen konstaterade själv i sin dom att de fyra signatärmakterna "tillsammans gjorde vad var och en av dem hade kunnat göra ensam". Man anklagade tribunalen för att tillämpa retroaktiv lagstiftning, särskilt vad gällde brott mot freden och brott mot mänskligheten, som inte tidigare varit lika tydligt kodifierade som krigsförbrytelser. Och försvaret tilläts inte fullt ut föra tu quoque-argument – det argument att även de allierade gjort sig skyldiga till liknande handlingar – vilket senare internationell rättspraxis förklarat med att den humanitära rätten ska respekteras oavsett motpartens agerande.

Legalitetsprincipen – nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege – stod alltså i centrum av debatten. Samtidigt är det ett tecken på rättegångens seriositet att det sällan är de egentliga bevis- och förfaranderegлerna vid IMT som fått utstå motsvarande kritik. En förklaring är att förhandlarna i London medvetet försökte förena de fyra signatärmakternas mycket skilda rättstraditioner. Resultatet blev en kompromiss som lutade mer åt det adversariella hållet, men som också tvingade tribunalen att hantera två helt olika processuella logiker samtidigt – en spänning mellan anklagande och utredande drag som vi än i dag känner igen i internationell straffprocess.

Processen i sig var noggrant reglerad, om än improviserad efter hand. Varje signatärmakt utsåg en chefsåklagare, och tillsammans utgjorde de en kommitté som kom överens om arbetsfördelning, fastställde vilka krigsförbrytare som skulle åtalas och godkände den sextiosex sidor långa anklagelseakten med dess fyra åtalspunkter – sammansvärjning, brott mot freden, krigsförbrytelser och brott mot mänskligheten. Det är talande att längden och detaljrikedomen skiljde sig åt mellan de olika avsnitten beroende på vilken makt som skrivit dem: de fransk-sovjetiska avsnitten var betydligt mer detaljerade än de anglo-amerikanska, en direkt spegling av de skilda rättstraditionerna.

Tribunalen bestod av åtta domare – en ledamot och en suppleant från var signatärmakt – och beslut fattades med majoritet, med ordförandens utslagsröst vid lika röstetal, dock krävdes minst tre domares bifall för fällande dom och straff. Försvaret tillförsäkrades genom stadgans fjärde avsnitt, om "rättvis rättegång för de tilltalade", rätten att i god tid före rättegången få del av anklagelseakten på sitt eget språk, rätten till försvarare, rätten att lägga fram bevisning till sitt försvar och rätten att korsförhöra åklagarens vittnen. Rättegången pågick i nästan ett år. Åklagarsidan hörde trettiotre vittnen, medan omkring sextioen vittnen hördes för de enskilda tilltalade, nitton av de tilltalade själva vittnade, och ytterligare etthundraen vittnen hördes för de åtalade organisationerna – men tyngdpunkten låg, efter chefsåklagare Jacksons medvetna val, på skriftlig dokumentation snarare än muntlig vittnesbevisning. Domen kom att fria några tilltalade, bland dem Schacht och von Papen, med motiveringen att skulden inte var styrkt bortom rimligt tvivel – detta trots att stadgan själv inte uttryckligen angav något beviskrav. Det fanns ingen rätt till överklagande; det enda som stod de dömda till buds var att begära nåd hos kontrollrådet för Tyskland, vilket också gjordes av nästan samtliga dömda utom Kaltenbrunner och Speer.

Bevisfrågor och det processuella arvet

Jag vill här göra en kort avstickare, eftersom den här typen av detaljer ofta glöms bort men faktiskt förklarar varför Nürnberg blev en förebild snarare än bara ett historiskt undantag. IMT var, enligt sin egen stadga, inte bunden av tekniska bevisregler utan skulle tillämpa en så skyndsam och icke-teknisk process som möjligt och tillåta all bevisning som bedömdes ha bevisvärde. Detta var ett medvetet avsteg från den anglo-amerikanska jurytraditionens strikta exkluderande bevisregler – regler som i första hand finns för att skydda en lekmannajury från opålitlig eller fördomsframkallande bevisning. Eftersom IMT bestod av professionella domare ansågs sådant skydd obehövligt, och denna hållning – att professionella domare kan anförtros en fri bevisprövning – har sedan dess blivit själva signumet för internationell straffprocess, från Jugoslavien- och Rwandatribunalerna till Internationella brottmålsdomstolen i dag.

Samtidigt visade just Nürnberg-rättegången riskerna med denna frihet. Åklagarsidans initiala plan att använda så kallade "självbevisande" rättegångspromemorior utan att höra vittnen visade sig snart ohållbar och fick omarbetas under rättegångens gång. Affidaviter – skriftliga, icke-korsförhörda vittnesutsagor – användes i stor omfattning, vilket gav försvaret rätt att i efterhand begära att få korsförhöra den som avgett utsagan, som en kompenserande rättssäkerhetsåtgärd. Tribunalen tog också, med stöd av sin stadga, domsnotoritet om vissa officiella regeringsdokument och FN-relaterade rapporter – men avstod medvetet från att ta domsnotoritet om det kontroversiella sovjetiska Katyn-dokumentet, just för att inte låsa in bevisvärderingen i en politiskt känslig fråga. Den tyska försvararkåren, ovan vid korsförhörstekniken, fick dessutom möjlighet att i särskilda sammanträden före rättegången bli informerad om hur förfarandet skulle gå till. Allt detta visar att Nürnberg inte bara var en historisk engångsföreteelse, utan en verkstad där grundläggande bevisrättsliga lösningar – fri bevisprövning, dokumentbevisningens roll, hanteringen av skriftliga utsagor – prövades för första gången på internationell nivå, lösningar som sedan ärvdes, finslipades och kodifierades av efterföljande tribunaler.

NMT – de tolv efterföljande rättegångarna i Nürnberg

Efter det att IMT avslutat sitt arbete fortsatte de amerikanska ockupationsmyndigheterna ensamma att lagföra tyska krigsförbrytare i Nürnberg, nu med stöd av kontrollrådets lag nummer tio. Detta är det som brukar kallas NMT – de nürnbergska militärtribunalerna – och det

rörde sig om tolv separata rättegångar inför amerikanska militärdomstolar mellan 1946 och 1949. Där prövades läkarrättegången mot nazistiska läkare som utfört medicinska experiment på fångar, juristrättegången mot domare och jurister som verkställt rasistisk lagstiftning, Einsatzgruppen-rättegången mot befälhavare för de mobila dödsskvadronerna, samt rättegångarna mot industrikoncernerna Flick, Krupp och IG Farben, mot högsta militärledningen i den så kallade Högkommando-processen, och ytterligare flera.

Dessa rättegångar är mindre kända än IMT, men de är processuellt och i substans sett minst lika intressanta, eftersom de utvecklade en betydligt mer finkornig rättspraxis och grävde djupare i sakförhållandena.

Arvet från Nürnberg – internationell straffrätt, mänskliga rättigheter och internationella domstolar

Vad blev då det bestående arvet? Redan den 11 december 1946 antog FN:s generalförsamling enhälligt resolution 95(I), som bekräftade de folkrättsliga principer som erkänts i IMT-stadgan och domen. Året efter uppdrog generalförsamlingen, genom resolution 177(II), åt folkrättskommissionen att formulera dessa principer – inte att pröva om de verkligen utgjorde gällande folkrätt, eftersom generalförsamlingen redan hade bekräftat det, utan enbart att formulera dem. Resultatet blev de sju så kallade Nürnbergprinciperna, som brukar beskrivas som kärnan i den moderna internationella straffrätten. Den femte principen förtjänar att nämnas särskilt här, eftersom den slår fast att var och en som anklagas för ett folkrättsbrott har rätt till en rättvis rättegång i fråga om både sak och lag – en rättssäkerhetsgaranti som direkt kan spåras till IMT-stadgans fjärde avsnitt.

Nürnbergs principer tillämpades och befästes vidare av Tokyotribunalen, IMTFE, som dömde de ledande japanska krigsförbrytarna – en rättegång som, även om den formellt var fristående, i praktiken byggde vidare på den nürnbergska förlagan, trots att den samtidigt led av egna och delvis allvarligare brister, inte minst vad gäller bevisvärdering, vilket flera av dess egna domare senare kritiserade skarpt. Mer än fyrtio år senare, när FN:s säkerhetsråd 1993 respektive 1994 inrättade Jugoslavien- och Rwandatribunalerna, gjordes det utan någon formell hänvisning till Nürnberg – men likheterna i förfarandet är ändå påfallande, och den rättspraxis som dessa ad hoc-tribunaler utvecklade kom i sin tur att forma utarbetandet av Romstadgan för den internationella brottmålsdomstolen.

Vägen till en permanent internationell brottmålsdomstol var lång och ryckig. Redan 1948, i samband med antagandet av folkmordskonventionen, bad generalförsamlingen folkrättskommissionen att undersöka om det var önskvärt och möjligt att inrätta ett permanent internationellt rättsligt organ. Utkast till stadgar lades fram 1951 och reviderades 1953, men arbetet lades på is i väntan på en definition av aggressionsbrottet som aldrig kom till stånd under det kalla krigets årtionden. Det var inte förrän Trinidad och Tobago 1989 väckte frågan på nytt, och folkrättskommissionen 1994 lade fram ett nytt utkast, att processen fick fart igen, vilket slutligen ledde fram till att Romstadgan antogs vid en diplomatkonferens i Rom den 17 juli 1998 och trädde i kraft den 1 juli 2002, med säte i Haag.

Det är lätt att se den röda tråden: principen om individuellt straffansvar oavsett rang eller position, kravet på en rättvis rättegång som motvikt till effektivitet och brottsbekämpning, den fria bevisprövningen som ersättning för tekniska exkluderande regler, och den ständiga spänningen mellan anklagande och utredande processtraditioner – allt detta föddes, eller prövades för första gången i stor skala, i just den rättssal i Nürnberg som vi snart kommer att

besöka. Samtidigt påminner både Leipzigs misslyckande och kritiken mot IMT oss om att internationell straffrättvisa aldrig kan tas för given; den vilar på en ständigt pågående avvägning mellan att bekämpa de grövsta brotten, att garantera den tilltalades rättssäkerhet, och att göra det inom en rimlig tid – en avvägning som varje internationell domstol sedan Nürnberg har tvingats göra på nytt.

Avslutning

När vi imorgon går in genom dörrarna till rättssal 600 är det värt att minnas att vi inte bara besöker en historisk plats, utan platsen där mycket av den folkrätt vi själva forskar inom en gång formulerades för första gången – ofullkomligt, politiskt präglad, men ändå ett embryo till den ordning som i dag gör det möjligt att hålla statschefer, generaler och miliser ansvariga inför internationella domstolar. Tack för er uppmärksamhet.